

Dragan Martinović,

Ivan J. Marković

Učiteljski fakultet, Univerzitet u Beogradu

PROBLEMSKI ŠAH U NASTAVI: RETRAKTORI I RETROGRADNA ANALIZA

1. Uvod

Problemski šah je sastavni deo nastavnih planova i programa za šah kao izborni predmet u drugom ciklusu obrazovanja u osnovnim školama u Srbiji. Osim ortodoksnih problema i studija predviđeni su i drugi sadržaji, kao što su problemi retraktori i retrogradna analiza, što predstavlja novinu u nastavi šaha u školama.

2. Materijal i metode

Primenom metode teorijske analize i istorijske metode analizirana su dosadašnja iskustva u šahovskoj obuci u starijem školskom uzrastu (drugi ciklus osnovnog obrazovanja, od V do VIII razreda) u Srbiji, sa ciljem da se ustanovi šta je od toga i dalje primenljivo, ali i da se prepozna potreba za osavremenjivanjem nastave i uvođenjem novih sadržaja. Na osnovu dvogodišnje nastavne prakse (školske 2007/08. i 2008/09. godine), koja se može posmatrati kao prelazan period u svetlu činjenice da „nije bilo uslova za realizaciju procesa obuke kojim bi bili obuhvaćeni svi nastavnici šaha u osnovnim školama u Srbiji, preostalo je da se svako osloni na svoje iskustvo sticano u nastavi drugih školskih predmeta i kroz neposrednu praksu ustanovi stepen primenljivosti takvih postupaka u uslovima nastave šaha“ (Martinović & Marković, 2011). Ovaj problem se detaljnije razmatra u još neobjavljenom istraživačkom projektu u kojem se kritički sagledava pitanje kvalifikovanosti nastavnika za izvođenje izborne nastave šaha u osnovnim školama u Srbiji (Marković, 2011).

Na osnovu obrađenih podataka iz ovog perioda, kojima su obuhvaćena 3173 učenika iz 83 škole (Baralić & Mitrović, 2009), stekli su se uslovi za organizaciju tribine pod pokroviteljstvom Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja i Šahovskog saveza Srbije, koja je održana u Vrnjačkoj Banji 23. aprila 2009. godine. Razmatrani su efekti, problemi i pravci daljeg razvoja projekta uvođenja šaha kao izbornog predmeta u školski sistem Republike Srbije, a „jedan od uočenih problema odnosi se na pad koncentracije, zainteresovanosti i motivacije za dalje učenje šaha, koji se... javlja tokom školske godine usled predugog trajanja obuke“ (Marković & Koprivica, 2010).

„Inicijalan impuls sa kojim deca dolaze na nastavu je da se igraju šaha, a suočavaju se sa ne tako kratkim periodom kada izostaje praktična igra, čime mogu biti do te mere nezadovoljni da ih to može obeshrabrili i odbiti od daljeg rada“ (Marković, Vuksanović, & Koprivica, 2009). Koliko je značajan ovaj momenat može se videti na osnovu citata iz knjige *Igra izvor dečije radosti* (Međedović & Martinović, 2006), u kojoj se navodi stav američkog pionira pedagoške misli Viljema H. Kilpatrika (William H. Kilpatrick): „Kada je zadovoljenje koje proističe iz aktivnosti dovoljno da

je pokreće, onda se to zove igra. Međutim, ako je potrebna neka spoljašnja prinuda ili obzir da bi se ona obavila, onda će za to biti prikladnije neko drugo ime“. Kako bi se izbegla opisana situacija u kojoj šah prestaje da bude igra i samim tim ne opravdava svoju ulogu nastavnog sredstva po meri deteta, preduzet je niz mera, koje su opisane u više radova (Marković, 2009, 2011; Marković et al., 2009; Marković & Koprivica, 2010; Martinović & Marković, 2010, 2011a, 2011b).

Metodom modelovanja stvoreni su uslovi za uvođenje novih sadržaja (kao jedna od značajnih mera), među kojima su i problemi retraktori i retrogradna analiza. Ovi sadržaji se ovlaš pominju u nekim od prethodnih radova (Marković, 2009; Marković & Koprivica, 2010), pošto se mogu svrstati kako u problemski šah, tako i u podvrste šaha (manje precizno).

Šahovski problemi su komponovane pozicije u kojima treba dati mat, samomat ili pomoćni mat u određenom broju poteza, pri čemu početna pozicija (u kojoj se traži mat) mora biti takva da se do nje može doći nizom regularnih poteza u skladu sa pravilima ortodoksnog šaha (počevši od uobičajene početne pozicije), bez obzira na to koliko čudna može biti ta imaginarna (tzv. „dokazna“) partija sa stanovišta logike ortošaha (Golombek, 1980). Za potrebe nastave šaha u školama ne razmatraju se samomatovi i pomoćni matovi.

Retraktori su problemi u kojima se prvo određen broj poteza (što se označava predznakom „minus“) vraća u odnosu na početnu poziciju, da bi se iz tako nastale pozicije odigrao niz poteza unapred (što se označava predznakom „plus“) do konačnog rešenja (Hooper & Whyld, 1987). U slučajevima koji su primenljivi u nastavi šaha u školama po pravilu se vraća jedan potez beloga, a zatim umesto njega odigrava drugi kojim se daje mat.

Retrogradna analiza predstavlja ustanovljavanje niza poteza koji vode do razmatrane pozicije (Hooper & Whyld, 1987). Retraktori i retrogradna analiza se često prepliću, pošto je u nekim pozicijama neophodno utvrditi koji je potez mogao/morao da im prethodi, kako bi se sagledala neočekivana mogućnost koja utiče na rešenje retraktora.

O opštem značaju uvođenja šahovske kompozicije i problemskog šaha u nastavne planove i programe za izbornu nastavu šaha detaljno se govori u drugim radovima (Marković, 2009; Martinović & Marković, 2010). Iz tog razloga se opšti momenti koji se odnose na značaj sagledavanja aspekata šaha kao umetnosti i matematičko-logičkog izraza (Blanco, 1998), ali i specifičnosti individualnog oblika rada (Martinović & Marković, 2011a), ovde neće posebno navoditi.

3. Rezultati i diskusija

Za probleme retraktore važi ista konstatacija kao i za ortodoksne probleme, a to je da „originalnost, sadržaj i dobra konstrukcija svakako doprinose kvalitetu dobrog problema, ali je *element iznenađenja* taj koji ushićuje rešavača“ (Đurašević, 1983). Kako se u radu u nastavi šaha u školama opredeljujemo po pravilu za vraćanje jednog poteza, umesto kojeg se odigrava matni potez, geometrijski momenti izbijaju u prvi plan (korelacija sa matematikom), bilo da su u pitanju konstrukcije pozicija ili

dobitnički manevar (vraćanje pa egzekucija). Što se vaspitnog dela tiče, učenici su svesni da za problemski šah važe druge zakonitosti u odnosu na ortošah, tako da zahtev da vrte potez prilikom rešavanja ne shvataju kao dopuštenje da to rade i u partijama ortodoksnog šaha, već kao priliku da isprave počinjenu grešku i umesto nje postupe ispravno.

Najčešće se u rešenjima retraktora kriju rokada, promocija (vrlo često je u pitanju tzv. „minorna promocija“, koja podrazumeva da novonastala figura nije dama, već top, lovac ili skakač) i uzimanje u prolazu, što je posebno značajno jer se na taj način učenicima skreće pažnja na poteze koje najteže prihvataju i koji im zadaju najviše problema. Posebna pažnja obraća se na kraljeve i topove koji se nalaze na početnim položajima (skrivena rokada), figure na prvom i osmom redu (skrivena promocija), ili pešake na redovima od trećeg do šestog (skriven „an pasan“). Od njih se zahteva da sagledaju i mogućnost vraćanja tih poteza, ali i da ih predvide kao rešenje za matni potez. Počinjemo primerima sa rokadom.

Slika 1. R. Mor, 1900.
(Andrić, 1985b)

Beli vraća potez 1. Ta1-a7, a zatim rokira na veliku stranu 1. 0-0-0#, koristeći motiv veživanja crnog topa po dijagonali a8-h1.

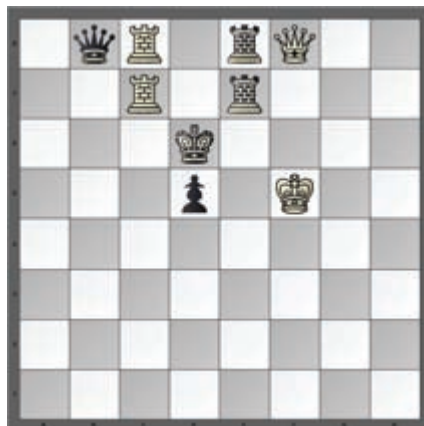
Slika 2. Nepoznat autor, s. a.
(Andrić, 1985b)

Beli vraća potez 1. Tc2-c1, a zatim rokira na veliku stranu 1. 0-0-0#, koristeći motiv prekrivanja dijagonale a4-d1.

U slučaju promocija, značajno je sagledavati mogućnosti da je do nje došlo bilo elementarnom kretnjom pešaka unapred, bilo uzimanjem protivničke figure ukoso. U potonjem slučaju potrebno je sagledati i navesti koja crna figura je uzeta (nagoveštaj retrogradne analize), čime se zapravo razmišlja van zadatih okvira (“thinking outside the box”), odnosno – dečijim rečnikom iskazano: „isteruju se duhovi“ (nepostojećih figura).

Slika 3. Nepoznat autor, s. a.
(Andrić, 1985b)

Slika 4. V. Nabokov, c. 1932
(Nabokov, 1970)

Beli vraća potez 1. d7xe8D, kojim je uzet crni skakač i umesto toga igra 1. d7-d8S#.

Beli vraća potez 1. d7xc8T, kojim je uzet crni skakač i igra 1. d7xe8S#.

Veliki pisac Vladimir Nabokov (korelacija sa maternjim jezikom i književnošću) je svoj jedini komponovani retraktor posvetio poznatom šahisti Znosko-Borovskom, a za probleme je govorio da su „šahovska poezija (koja) zahteva od kompozitora iste vrline koje karakterišu svu vrednu umetnost: originalnost, invenciju, harmoniju, konciznost, kompleksnost i predivnu neiskrenost“ (Nabokov, 1970).

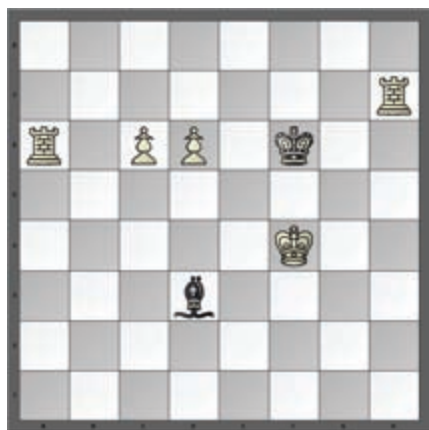
Uzimanje u prolazu ćemo razmatrati na primeru takozvanih problema „blizanača“, koji podrazumevaju dve ili više kompozicije sa gotovo identičnim početnim pozicijama, ali značajno različitim rešenjima (Hooper & Whyld, 1987), i istovremeno ćemo sagledavati sve specifičnosti kretanja pešaka (posebno značajno sa metodičko-didaktičkog stanovišta). Pred nama su „četvorke“, koje su nastale pomeranjem pozicije za po jedan red naviše, a prava je šteta što nije navedeno ime „savremenog kompozitora“ (Andrić, 1985a) ovog remek-dela.

Slika 5. (vraćen potez: 1. c2-c4)
(matni potez: 1. d4-d5#)

Slika 6. (- 1. b4xc5, uzimanje pešaka)
(+ 1. d5xc6# e.p.)

Slika 7. (- 1. b5xc6 e.p)
(+ 1. d6-d7#)

Slika 8. (- 1. c6-c7)
(+ 1. d7-d8S#)

Retrogradnu analizu deca doživljavaju kao da detektiv odgonetava kako je izvršen zločin i to im pričinjava veliko zadovoljstvo. Osim toga, moguće je uspostaviti i korelaciju sa istorijom, pošto se sagledava značaj događaja koji su prethodili sadašnjici. U oba primera retrogradne analize koji slede potrebno je iz početne pozicije doći u zadatu posle tačno četiri poteza belog i crnog. Navedene primere su rešavala kako deca, tako i studenti Učiteljskog fakulteta i Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja u Beogradu u okviru izbornog predmeta šah, ali i nastavnici šaha tokom zvaničnih obuka za izvođenje nastave šaha u organizaciji Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. Zajedničko za sve ove slučaje je to da je rešavanje prvog problema za sve ispitanike predstavljalo nerešiv problem, dok su, posle upoznavanja sa rešenjem,

najistaknutiji predstavnici svih grupa samostalno rešili drugi (teži) zadatak. Svima je teži problem predstavljao već pomenuti “thinking outside the box”, to jest sagledavanje poteza i manevara koji protivreče uobičajenoj logici ortošaha (obeleženi znacima uzvika). Detaljniji prikaz rezultata istraživanja dat je u drugom radu (Martinović & Marković, 2011a).

Slika 9. Pozicija posle 4. poteza crnog
1. Sf3 d5 2. Se5 Sf6 3. Sc6! Sfd7! 4. Sb8 Sb8

Slika 10. Pozicija posle 4. poteza crnog
1. e4 e6 2. Lb5 Ke7!! 3. Ld7! c6 4. Le8!!
Ke8

4. Zaključak

Uvođenjem retraktora i retrogradne analize u izbornu nastavu šaha u drugom ciklusu osnovnog obrazovanja obogaćuju se ponuđeni sadržaji i pruža prilika da učenici uživaju u spoju umetnosti i matematičko-logičkog izraza. Neočekivanost rešenja podstiče učenike da ulože dodatne napore i unaprede koncentraciju, ali i da sagledavaju mogućnosti van uobičajenih okvira razmatranja. Mogućnost uspostavljanja korelacija sa mnogobrojnim predmetima, kao i ostvarivanje važnih vaspitnih i funkcionalnih ciljeva daje dodatnu dimenziju ovim sadržajima, a za rad sa njima neophodno je dodatno obučiti nastavnike šaha. Učenici, studenti i nastavnici koji su se susretali sa ovim sadržajima iskazivali su gotovo nepodeljeno zadovoljstvo, ali je uzorak suviše mali da bi bio statistički značajan, tako da se u ovom trenutku ne može konkluzivno govoriti o dometima ove inovacije u nastavi šaha.

Literatura

- Andrić, D. (1985a). *Šah igra miliona: viši kurs, šesto prošireno izdanje*. Beograd: Sportska knjiga – Šahovski informator.
- Andrić, D. (1985b). *Šahovski zabavnik*. Beograd: Šahovski informator.
- Baralić, N., & Mitrović, G. (2009). *Izveštaj o nastavi šaha kao izbornog predmeta u osnovnim školama na teritoriji Srbije za 2008/09. školsku godinu*. Beograd: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja.

- Blanco, U. (1998). *Why Teach Chess in Schools?*. Lausanne: FIDE Chess in Schools Committee.
- Đurašević, Br. (1983). Šta je šahovska kompozicija?. *Šahovska kompozicija, III*, 9-12, 7-8.
- Golombek, H. (1980). *Šahovska enciklopedija*. Zagreb: Prosvjeta.
- Hooper, D., & Whyld, K. (1987). *The Oxford Companion to Chess*. Oxford – NY: Oxford University Press.
- Marković, I. (2009). Prilog metodici obuke šaha u školskom uzrastu: Šahovska kompozicija kao dopunsko nastavno sredstvo. *Metodička praksa, 4*, 69–76.
- Marković, I. (2011). *Šahovska kvalifikovanost nastavnika za izvođenje izborne nastave šaha u osnovnim školama u Srbiji* (neobjavljen istraživački projekat). Beograd: Učiteljski fakultet u Beogradu.
- Marković, I., Vuksanović, S., & Koprivica, V. (2009). Novine u obuci šaha u mlađem školskom uzrastu. In: B. Bokan (Ed.), *Teorijski, metodološki i metodički aspekti fizičkog vaspitanja* (pp. 301–308). Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu.
- Marković, I., & Koprivica, V. (2010). Podvrste šaha kao dopunsko didaktičko sredstvo u ranoj fazi obuke. In: I. Juhas & V. Koprivica (Eds.), *Teorijski, metodološki i metodički aspekti takmičenja i pripreme sportista* (pp. 195–203). Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu.
- Martinović, D., & Marković, I. (2010). Teorijske osnove proučavanja šahovskih kompozicija na mlađem osnovnoškolskom uzrastu. *Obrazovna tehnologija, 4*, 483–490.
- Martinović, D., & Marković, I. (2011a). Oblici rada u nastavi šaha kao izbornog predmeta: Iskustva u radu sa učenicima I-IV razreda OŠ u Srbiji. *Inovacije u nastavi*.
- Martinović, D., & Marković, I. (2011b). Ценность и обмен шахматных фигур: Индивидуализированное обучение младших школьников с помощью наборов задач, градированных на три уровня сложности. У: Г. Ю. Ризниченко & А. Б. Рубина (ред.), *Математика. Компьютер. Образование. Биофизика сложных систем: Анализ и моделирование, Тезисы, Выпуск 18* (стр. 375). Пушкино: МГУ, Биологический ф-т.
- Međedović, E., & Martinović, D. (2006). *Igra izvor dečije radosti*. Beograd: Forum univerzitetskih nastavnika i naučnih saradnika Novi Pazar.
- Nabokov, V. V. (1970). *Poems and Problems*. Columbus, OH: McGraw-Hill.

CHES COMPOSITION AS A TEACHING TOOL: RETRACTORS AND RETROGRADE ANALYSIS

Chess composition is an integral part of the chess as an elective subject syllabi for older school children (5th to 8th grade) in Serbian primary schools. RetraCTOR problems and retrograde analysis are also among the introduced contents (in addition to orthodox problems and studies), which represents a novelty in the process of chess education in primary schools.

The introduction of these contents was tested during elective chess courses at the Teacher Training Faculty and the Faculty of Sport and Physical Education in Belgrade, as well as during seminars organized by the Institute for Advancement of Education and Upbringing in Belgrade. Both the current and the future chess teachers were very successful, with overly optimistic views regarding the prospective effects of the introduction of the new contents in the classroom practice.

This paper covers only the first part of the research, which has yet to be completed by obtaining the complementary feedback from pupils (they still lack the necessary knowledge for this level of training). Therefore, final considerations should be postponed and remain inconclusive at present.

Kongres CSA podržali su COK i preko svojih organa MOK